

A lisszaboni program stratégiai összefüggései

Palánkai Tibor¹

A lisszaboni programot olyan stratégiai kísérletnek tekinthetjük, amellyel az EU megpróbál választ adni korszakunk kihívásaira. Én is ilyen összefüggésbe helyezem. Az EU számára az elmúlt évtizedekben visszatérően közvetlenül a romló vagy nem kielégítő versenyképessége okozott gondot. A versenyképesség kérdése különösen az 1980-as évektől került az EU-politikák fókuszába. Nyilvánvalóvá vált, hogy az EU a globális piacokon teret veszít, főként a csúcstechnikák vonatkozásában. A válasz részben a piacok teljes integrációja volt, amit az egységes belső piac kialakításával igyekeztek elérni. Gazdaságpolitikai szempontból fontos lépés volt az Európai Egységes Okmány intézkedése, ami a kutatás és fejlesztési politikákat a közös politikák körébe vonta. Beindították a „keretprogramokat”, s mind a Maastrichti, mind az Amszterdami Szerződés megerősítették, hogy az ipar versenyképessége érdekében megfelelő „akciókra” van szükség. A Bizottság 1993-ban tette közzé a „Növekedés, Termelékenység és Foglalkoztatottság” című Fehér Könyvét, amit 1994-ben a Bangemann-jelentés követett „Európa és a globális információs társadalom” címen. A folyamatban kétségtelenül fordulópont a Tanács 2000. márciusi lisszaboni döntése, ami célul tűzi, hogy az EU 2010-ig a globális piacokon az ún. e-Europe program megvalósításával a legversenyképesebb gazdasággá váljon.

Kulcsszavak: Lisszaboni Program, tudásalapú társadalom és gazdaság, versenyképesség, modernizáció, fenntarthatóság, szociális kohézió, globalizáció-globális integráció és kihívások, strukturális problémák és reformok, reformok az oktatás területén

1. A lisszaboni program történelmi távlatokban

Az elmúlt évtizedekben nagy társadalmi „átalakulás” korszakába léptünk.² Mindig voltak nagy sorsfordító változások, amelyek hosszabb távon a történelemnek új irányt adtak és amelyek eredményeként a társadalmak minőségileg egészen mássá váltak. „Minden néhány száz évben a Nyugat történetében éles átalakulásra kerül sor. Nevezhetem »vízválasztónak«. Néhány rövid évtizeden belül a társadalom átszerveződik – világnézete, alapvető értékei, társadalmi és politikai szerkezetei, művészete és kulcs intézményei. Ötven évvel később, új világot találunk. Az akkor szü-

---

¹ Dr. Palánkai Tibor, akadémikus, egyetemi tanár, Corvinus Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Világgazdasági Tanszék (Budapest)

² „Átalakulásokról” ír többek között Polányi Károly (2004) vagy Leszek Balcerowicz (1996). A sor azonban hosszan folytatható.

letett emberek nem tudják elképzelni azt a világot, amelyben nagyszülei éltek, s amibe saját szülei beleszülettek. Mi most éppen egy ilyen átalakulást élünk át. A poszt-kapitalista társadalom születik.” (Drucker 1994. 1. o.) A nem-„nyugati” civilizációk korábbi történetéről ilyen szempontból kevesebb konkrét információ van. Egyetértek azzal, hogy most is ilyen nagy ívű történelmi átalakulás korában élünk. Ezeknek a változásoknak a sajátja, hogy érintik a társadalmi-gazdasági struktúra valamennyi szegmensét, vagy ha úgy tetszik, a társadalmi formáció valamennyi összetevőjét.

Az emberiség története nem egyenes-vonalúan fejlődik, hanem ciklikusan, bár törésekkel és kitérőkkel, de felfelé ível. A ciklusok a társadalom életének valamennyi szféráját jellemzik, s azok egy-egy dimenzióban különböző hosszúságúak. A felfelé ívelés, a „társadalmi haladás” úgy értelmezhető, hogy a nagy minőségi váltásokkal valójában a jobb minőségű struktúrák kerülnek előtérbe. A „haladás” tetten érhető az anyagi javak gyarapodásában, a termelékenység és a hatékonyság javulásában, a növekvő jólétben, a társadalmi struktúrák finomodásában, a demokrácia fokozódásában, a tudásunk és kultúránk gyarapodásában, vagy sok más egyében.

Miközben a társadalmi élet valamennyi területén kimutathatóak az előre vivő, az emberi haladást képviselő trendek, a fejlődés következtében új ellentmondások keletkeznek, s a fenyegetések és a veszélyek a korábbiakhoz képest akár súlyosabbak lehetnek (nukleáris háború veszélye, az elnyomás módszereinek és „technikájának” a kifinomulása, a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése vagy éppen akár az emberiség pusztá létét fenyegető környezeti katasztrófák). Nem lehet kizárni, hogy olyan fordulóponthoz érkeztünk, ahol az egész emberiség léte foroghat kockán.

A változások többnyire hosszabban érlelődnek, s erőteljes ellenhatásokkal találkozhatnak. A régi struktúrákhoz markáns érdekek kötődnek, s mivel a váltások az előző struktúrák tagadását jelentik, azokat többnyire jelentős erők vehemensen védik. A nehézségek a folyamatok nem megfelelő felismerésével kezdődnek, s mindezek miatt a szükséges lépések elmaradnak, a cselekvés késik. A „kiigazítások” lehetnek békések, de a mélyre ható változások nem kerülhetők el. A töréspontokat gyakran nagy „kataklizmák” vagy „forradalmak” jelzik, s ezek a fentiek miatt adott esetben fájdalmasak és költségesek, akár véres konfliktusokkal járhatnak.

Ahhoz, hogy meghatározhassuk, hol tartunk most, nagy ívű történelmi távlatokban próbáljuk felvázolni az emberiség fejlődésének főbb állomásait (töréspontjaival) együtt, s annak legfontosabb dimenzióit.

Kétségtelen a techno-struktúrák fejlődése szempontjából kiinduló pont volt a tűz és a kerék felfedezése. A modern ipari társadalmak szempontjából áttörést a gőzgép, a robbanó motorok és az elektromosság felfedezése hozták. Ma a számítástechnika, az információs és kommunikációs technikák korát éljük. Ez utóbbiak elterjedését, és meghatározóvá válását a gazdasági struktúrákban az elmúlt 30-40 évre tehetjük.

A társadalom fejlődésének első időszakában az emberi és az állati erő szolgált alapvető energiaforrással. A hő nyerésére a fa és más növényi anyagok égetését hasz-

nálták. A napenergia „hasznosítása” egyenlő az emberiség történetével, s különös jelentősége volt történelmi szempontból a szélenergiának (pl. vitorlás hajók és a nagy felfedezések). Az ipari forradalommal párhuzamosan az áttörést a szén, majd az olaj és földgáz hozták, ami alapvetően a hőenergia hasznosítását jelentette. Ezek, mint elsődleges a források képezték a bázisát a gőzgépnek, a robbanó motoroknak és a villamosenergia-termelésnek.

A mai kor technikai forradalmaiból az energiaszektor egyelőre kimaradni látszik. Már az 1940-es évektől nagy reményeket fűztek a nukleáris energiához, s sokan hosszú időn keresztül az új technikai forradalom vívmányának tartották. Ha a háború utáni nagy energiafejlesztési programokat áttekintjük, azt találjuk, hogy időről időre többnyire 15-20 évet adtak az áttörésnek a nukleáris energia frontján. Ez az áttörés nem következett be (külön kérdés a katonai „hasznosítása”), s úgy tűnik, nem is következik be. A nukleáris energia költségeiben ez ideig nem tudott a hagyományos forrásokkal versenyképessé válni. A társadalom szemében a legnagyobb ellenállást a biztonsági kockázatai váltják ki. A nukleáris energia gyakorlatilag továbbra is csak a hőenergia-termelést szolgálja. A hőtermelésen alapuló struktúrák hatalmas költsége és valós veszélye, hogy a környezet súlyos elszennyezésével járnak együtt.

Az információs forradalomhoz kétségtelen az elektromos energia képezi az átkötést, de mint másodlagos energiának termelése a hagyományos fűtőanyagokra épül. Az elektronikai forradalom egyelőre nem váltotta ki új energiaforrások bevonását, sőt gyakorlatilag további évtizedekre éppen konzerválni látszik a szénhidrogének szerepét az energiafogyasztásban (pl. a számítástechnika vagy az informatika hatása az olajkitermelés és felhasználás lehetőségeire és hatékonyságára).

Az ún. alternatív forrásokkal az áttörés lehetőségeit keressük, de azt ez ideig nem tudtuk elérni. A fizikai törvények ismerete alapján nem kizárt, hogy az energia akár „szabad forrássá” válik, aminek természetesen az egész emberiség fejlődése szempontjából beláthatatlan következményei lennének.

A techno-struktúrák szoros kölcsönhatásban voltak a gazdaság szerkezetének átalakulásával, az emberi tevékenységek jellegének, meghatározó területeinek vagy szektorainak változásával. A történelem ilyen irányú feldolgozása rendkívül sokrétű, s hatalmas elméleti irodalom próbál a folyamatokban rendet tenni. „Hullámelmélete” szerint az emberi civilizáció ez ideig három nagy hullámot (waves) írt le, amelyek alapvető változást hoztak az emberiség történetében. A „mezőgazdasági forradalom”, az „ipari forradalom” és az „információs forradalom”, s ez a „harmadik hullám” (Toffler 1970, 1980).

Az ősi társadalmak hosszú időn keresztül vadászatból és gyűjtögetésből éltek. Az igazi áttörést a mezőgazdaság kialakulása hozta, ami 10 000 évesre becsült fejlődése során maga is nagy átalakuláson ment keresztül. A mezőgazdaságra való áttéréssel alapozódtak meg a nagy történelmi civilizációk. Az ipari forradalom nagy technikai újításai (gőzgép, robbanó motorok, elektromosság) alapján kialakuló ipari társadalom történetét, a 18. és 20. század vége közötti időszakban, mint egy 200 évre tehetjük. Nagyjából az 1970-es évektől új korszak kezdődik (poszt-indusztriális

társadalom), amelynek domináns ágazatává már a szolgáltatások válnak. Jelenleg a szolgáltatások a fejlett országok GDP-jének 2/3-3/4-ét adják, miközben a feldolgozóipar 25-30 százalékát, a mezőgazdaság pedig 2-4 százalékra marginalizálódott (OECD 2000).

Az elmúlt évtizedek technikai forradalmának egyik meghatározó jellemzője, hogy az, szorosan együtt jár, és kölcsönhatásban van a tudomány forradalmával.³ Vagyis nem csak arról van szó, hogy nagy horderejű technikai felfedezésekhez és eszközökhöz jutottunk, hanem a tudományos ismereteinkben is forradalmi változások történtek. Ezek híján aligha lett volna lehetséges az ember kilépése a világűrbe. Az egyes tudományok közül minden vitán felüláll a fizika vagy a biológia forradalma. A tudományos ismeretek már nem csak egy szűk kör monopóliumát képezik, hanem azok az oktatáson keresztül mind inkább közkinccsé válnak. Úgy gondolom, hogy ez a tudásalapú társadalom egyik fontos vonatkozása. A tudásalapú társadalom a mostani történelmi fordulat alapvető összetevője.

A tudásalapú társadalomban a technika és a tudomány forradalmának új viszonya és szoros összekapcsolódása nem csak a közvetlen műszaki technológiák fejlesztését jelenti, hanem kiterjed a társadalomtudományokra is, például a tudományos termelés-szervezési és vállalatirányítási (menedzsment és marketing), sőt közigazgatási és közgazdálkodási módszerekre.

A tudásalapú-társadalom értelmezésnek, és megfogalmazásának több megközelítése is lehetséges, nincsen benne teljes egyetértés. Az egyik legfontosabb mozzanatának tekinthetjük, hogy az elmúlt évtizedekben a tudás vált a legfontosabb termelési tényezővé. Az ipari társadalmakban többnyire három fő termelési tényezőt különböztettek meg: a földet, a tőkét és a munkaerőt. A közgazdászok legfőbb gondolja ezeknek „a szűkös forrásoknak” a hatékony allokációja volt, ami az 1970-es évek elején a „növekedés korlátai” elméletéhez vezetett (Meadows és szerzőtársai 1972, Friedrichs–Schaff 1982). „Nem ez a helyzet, ha a tudásról beszélünk. Az információ és a tudás új termelési tényezők. Korlátlanok, megújíthatók, végtelenül felcserélhetőek és újrahasznosítható források” (Kahane 2006, 24. o.). Még határozottabb fogalmazásban: „A tényleges, vezérlő forrás, az abszolúte meghatározó »termelési tényező« ma nem a tőke, se nem a föld és a munkaerő. A tudás az.” (Drucker 1994, 6. o.) Drucker már az 1960-as években bevezette a „tudás-munka” (knowledge work) és a „tudás-munkás” (knowledge worker) fogalmát, s szerinte az értékteremtés legfontosabb forrása a „termelékenység” és az „innováció”.

A folyamatot jelzi a K+F súlyának növekedése a termelési költségekben, a csúcstechnikai iparágak szerepének előtérbe kerülése a gazdaságban. A technikai haladás a gazdasági növekedés fő tényezőjévé válik s ebben a K+F kiadásokat makrógazdasági szinten meghatározó jelentőségűnek tekintik. A tudás jelentőségének növekedése kifejeződik az információs és kommunikációs technológiákba vagy az oktatásba irányuló beruházásokban, az ICT-k diffúziójában és az Internetben. Ezek a

³ Egyesek nem véletlenül beszélnek „tudományos és technikai forradalomról”.

költséghatékonyság növelésének legfontosabb eszközei. A gazdasági felzárkózás nem képzelhető el az oktatás, a K+F fejlesztése és a „digitális szakadék” áthidalása nélkül (Andrew 1987, Török 2005).

A tudásalapú társadalom és a poszt-indusztriális társadalom szorosan összefüggnek. „A poszt-ipari társadalom valóságban egy sor különböző hullámból (waves) áll össze: az információ technológiák hulláma, a kommunikációs technológiák hulláma, és a tudás hulláma.” (Kahane 2006, 22. o.)

Az emberiség történetét leggyakrabban a társadalmi formák fejlődésével írják le. Ugyanakkor pontos azonosításuk meglehetősen nagy nehézségekbe ütközik. Már rögtön bajban vagyunk az ősi társadalmakkal, amelyeknek „ösközösségkénti” marxi idealizálásának nem sok köze van a valósághoz, s valószínűleg, mint családi vagy törzsi társadalmak a történelem során és az egyes kontinenseken nagy formagazdaságot mutattak.

Bizonytalanok a magántulajdonon alapuló társadalmak kialakulásának körülményei. A mezőgazdaságra való áttéréssel erőteljesen hierarchizált társadalmak jöttek létre, s a rabszolgasággal és a feudalizmussal, mint marxi alapformával szemben, amelyek kétségtelenül kifejeznek egy fejlődési irányt, ezúttal is a valóságban az átmeneti és kevert formák sokasága volt a jellemző. Az ipari társadalmak és a kapitalizmus kölcsönhatása aligha tagadható, még ha a történelmi és szerkezeti egybeesés ezúttal sem pontos. Általános a vélemény, hogy ma a globális kapitalizmus korszakát éljük, de, mennyiben beszélhetünk még ténylegesen kapitalizmusról, vagy inkább egy vegyes társadalomról, ez koránt sem eldöntött kérdés. A marxi-lenini elméleteken alapuló szovjet típusú „szocializmus” bukása alapján a kapitalizmus meghaladása egyelőre lekerült a napi rendről, s arról sincs fogalmunk, hogy ha az mégis „szocializmus” lenne, akkor milyennek kellene lennie. A szocializmus klaszszikus modellje a kapitalista osztálytársadalom tagadásából indult ki, amit éppen az elmúlt évtizedek fejlődése mind egyértelműbben meghaladni látszik. Az elmúlt évtizedek tapasztalatai azt is bebizonyították, hogy a társadalmi haladás szerves fejlődés, abba való mesterséges és erőszakos beavatkozásnak súlyos következményei és költségei lehetnek. A jelenlegi struktúrák „poszt-kapitalistaként” való meghatározása viszont „negatív” definíció. Mindössze annyit indikál, mintha a kapitalista társadalmon túlléptünk volna, de hol és merre tartunk, arról keveset mond.

2. Globális „átalakulás” – globális integráció

Az ember kialakulásában a közösségbe való szerveződésnek meghatározó szerepe volt, innen beszélhetünk egyáltalán „társadalmi fejlődésről”. Ezek a közösségek lehetnek biológiaiak, etnikaiak, gazdaságiak, politikaiak vagy biztonságiak. A közösségi fejlődést integrációnak tekintem, s az integráció fejlődése az emberiség történetének fontos dimenziója. Az integráció kiinduló pontja az egyén, aki különböző or-

ganizmusokba szerveződik, s amelyek „anyagcseréje” elengedhetetlen a társadalom működése és gyarapodása szempontjából.⁴

Az integrációnak is felrajzolható a történelmi íve, ami egyre bonyolultabb formák felé halad, miközben adott formák meghatározott átalakulás mellett együtt élnek. Némi egyszerűsítéssel az ősi társadalmak családi és törzsi közösségekbe szerveződtek, bár ezek összefogásából vagy uralmából akár jelentős birodalmak (város-államok vagy azok szövetsége) is kialakulhattak. A mezőgazdasági társadalmak már államilag szervezett közösségeket igényeltek, s a birodalmi terjeszkedésnek nem egyszerűen a javak elsajátítása (rablás), hanem a létfontosságú termelési tényezők, a munkaerő, a föld és nyersanyag források megszerzése volt. Az ipari társadalmak a modern nemzeti államok megszerveződésével járnak. Ezek már komplex társadalom- és gazdaságszervező, politikai és hatalmi funkciókat töltenek be.

A modern ipar, a kapitalizmus és a világpiac fejlődése kezdettől együtt haladt, és szoros kölcsönhatásban voltak egymással. Különösen a 19. század második felétől jogos világgazdaságról és világkapitalizmusról beszélni, de a nemzetgazdaságok dominanciája és autonómiája nagyrészt megmarad, s a világgazdasági kapcsolatokban dominál a külső nyersanyag vagy energiaforrások megszerzése és ellenőrzése. Az újkori, globális gyarmatosítás súlyos konfliktusokkal jár, s ez a 20. század során véres háborúk (egyebek közt két „világháború”) megvívását eredményezi. A klaszszikus nagy gyarmatbirodalmak az 1960-as, 1970-es évekre omolnak teljesen össze, s ezzel új korszak kezdődik a nemzetközi kapcsolatokban. A gyarmatosítást bizonyos mértékig tekinthetjük a globalizáció előfutárának, miközben nagyhatalmi érdekszférák és befolyások az egyes régiókat markánsan elválasztották egymástól. A korábbi évtizedek internacionalizálódása tehát még nem globalizáció, de kétségtelen annak előkészítése (Held.és szerzőtársai 1999).

A globalizációt új történelmi folyamatnak tekintem, ami az utóbbi évtizedek terméke. A 20. század utolsó évtizedeitől a nemzetközi gazdasági kapcsolatok lényeges minőségi változásokon mennek keresztül.

A globalizáció a nemzetközi munkamegosztás új rendszere. A kooperációnak speciális formája és szintje, új minőség. Az integráció az általánosan vett kooperáció intenzív, komplex és intézményesített formája. A globalizáció mint új minőség leglényegesebb mozzanata a világméretű kölcsönös függés. Míg 1950-ben a világkereskedelem a világ GDP-jének csak 3-4 százalékát adta, ma eléri a 20 százalékot. A globalizáció nem más, mint globális integráció.

A globális integráció alapvetően piaci integráció. Az utóbbi évtizedek jelensége a globális piacgazdaság megjelenése. Az elmúlt évtizedek társadalmi átalakulásai széles körű piacosodással jártak. Egyesek a piacgazdaság diadalmaskodásáról beszélnek (Fukuyama 2000). Különösen látványos volt az 1980-as évektől a pénzügyi piacok integrációja, és a Földgolyón egymáshoz körbe kapcsolódó tőzsdék ki-

⁴ Filozófiai értelemben adódik az analógia a biológiával, sejtek szerveződése és anyagcseréje az élet különböző fejlettségi fokain.

alakulása. A tőkepiacokat széles körben liberalizálták, amelyek az új kommunikációs és információs technikák alapján összekapcsolódtak. Megjelennek az ún. globális termékek, amelyeknek az arany után napjainkban a legtipikusabb példája az olaj, de ide sorolható számos nyersanyag és mezőgazdasági termék. Áraik gyakorlatilag közvetlenül világpiaci árak, s alakulásukat globális tényezők határozzák meg. Megjelentek a globális piaci mechanizmusok. Számos szolgáltatás nyújtása egyre inkább globálisan szerveződik (Friedman 2006).

A globalizációs folyamat fő egyoldalúsága, hogy ez ideig főként a liberalizálást és a deregulációt állította központba. Pedig nem kétséges, hogy szabályozást és demokratikus ellenőrzést igényelne. A legfőbb deficit a többszintű kormányzás globális szintjének gyengesége. A viták a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és más nemzetközi szervezetek politikájáról és reformjáról évek óta folynak. Hiányoznak a globalizáció demokratikus ellenőrzésének keretei, erre egyelőre a civil társadalom szintjén történtek ígéretes lépések (Hoós 2006, Szentes 2005).

Az elmúlt évtizedekben az új kommunikációs és információs technikák alapján egyre inkább kiépültek a globális integráció infrastruktúrái. A technikai fejlődés eredményeként forradalmi változások következtek be a tengeri és légi fuvarozásban és közlekedésben. Globális logisztikai rendszereket fejlesztettek ki, lehetőség van kontinensek közötti távkonferenciák megszervezésére. A termelés szervezése nem csak egyszerűen a kapun kívülre lehetséges (just in time készletezés), hanem globális méretekben is. A világűr és a világóceánok kihasználása egyre nagyobb méreteket ölt, ezek fontos energia, élelmiszer és nyersanyagforrássá, s a globális stratégiai ellenőrzés terepévé váltak. A globális külső költségek (externáliák) különösen a környezet szennyezésével értek el veszélyes mértéket, s ennek ellenőrzésére az eszközök csak hiányosan állnak rendelkezésre. A környezet globális fenntarthatósága sürgető feladattá vált (Badi–Smouts 1998).

A globalizáció egyik legfontosabb szereplői a transznacionális társaságok (TNC-k). A TNC-k globálisan szervezik termelésüket, tulajdonuk és menedzsmentjük transznacionális. A becslések szerint ma már a világtermelés és kereskedelem 40 százalékát adják, de a jelenlegi világgazdaságban a K+F tevékenységeket és az innovációt gyakorlatilag monopolizálják. A technológiák transzferének több mint 90 százaléka a TNC-ken belül zajlik. A modern kommunikációs technikák lehetővé teszik számukra a források globális allokációját és a hatékonyság globális méretekben való maximalizálását. Kifejlődtek a globális vállalati infrastruktúrák, műholdas vállalati kommunikációs rendszerek vagy termelés-szervezési módszerek. A transznacionális vállalatok érdekei a piacok minél szélesebb liberalizációját követelik, miközben a globális piaci struktúrákat erőteljesen oligopolisztikussá változtatják (Simai–Gál 2000).

A globalizáció előnyeiről és hátrányairól, költségeiről és hasznáról éles viták folynak. Gazdaságilag a globalizáció hatalmas előnyökkel jár, a termelékenység és a hatékonyság napjainkra elért színvonala nélküle nem lenne lehetséges. Ez mindennapi termékeink árában és jólétünkben egyaránt kifejeződik. Az árak szintje, amit

ma a gépkocsinkért, az elektronikai termékeinkért vagy a telefonos szolgáltatásainkért fizetünk annak a hatékonyságnak a kifejeződése, ami globális optimalizáció terméke. Az új technikai vívmányok termelése többnyire globálisan szerveződik, az elmúlt évtizedekben ezek termelékenysége látványosan nőtt, reálára pedig csökkent. A globalizáció tehát mindnyájunk számára jelentős előnyöket hozott, csak azokat közvetlenül nem érzékeljük, gyakorlatilag rejtve maradnak előttünk (Mittleman 2004).

A globalizáció közvetlen, „látható” előnyeinek csak egy kisebbség a haszonélvezője. A globalizáció különösen a fejletlenebb országokat fenyegeti, s az országok, valamint a szegények és gazdagok közötti jövedelemkülönbségek az elmúlt évtizedekben drámaian növekedtek. Még a legfejlettebb társadalmakat is érintheti negatívan, például a termelés és a munkahelyek delokalizációja következtében. Ugyanakkor a problémák az országok számára többnyire a lassú és rossz szerkezeti alkalmazkodásból származnak. A globalizáció az elmúlt évtizedekben radikálisan átrendezte egyes régiók világgazdasági pozícióit (Dél-kelet Ázsia), s Kína vagy India egyre inkább, mint globális hatalmak jelennek meg. A „centrum és periféria” viszonya újraértékelődik, az erőviszonyok folyamatosan átrendeződnek. 1990 után Amerika maradt az egyetlen globális szuperhatalom, de ez néhány évtized alatt drasztikusan megváltozhat.

Az elmúlt évtized globalizációs jelensége nem más, mint globális integráció, ami főként intézményi vonatkozásokban regionálisan sűrűsödik, igazán leginkább regionálisan tekinthető sikeresnek. A mai világgazdaságban a mintegy 130 regionális integrációt kitzűző szervezet közül legmesszebbre az Európai Unió jutott el, az egyetlen szervezet, amely komplex egységes belső piacot és gazdasági uniót (saját valutával) hozott létre. Az új kihívások Európát is fájdalmas dilemmák elé állítják (Huntington 1996).

A globalizáció az egyik legfontosabb töréspont az elmúlt évtizedek fejlődésében. Úgy gondolom, korunk nagy átalakulását valóban indokolt *globális átalakulásnak* nevezni. Leszek Balcerowicz (1996) szerint a „globális átalakulás” folyamata az 1970-es-1980-as évektől bontakozott ki. A globalizáció az *információs és kommunikációs technikák forradalmán és a tudásalapú társadalmon* nyugszik, szerkezetét a *poszt-indusztriális társadalom* jellemzi, a „klasszikus” struktúrákhoz képest *poszt-kapitalista és poszt-nemzeti* (Kiss 2003).

3. A lisszaboni folyamat és a strukturális reformok

A globális kihívásokra Európa eddig legátfogóbb és legkidolgozottabb választ az ún. Lisszaboni Programmal adott. A Lisszaboni Program, amelyet a tagállamok 2000 márciusában fogadták el, célul tűzte, hogy az EU 2010-ig a világ legversenyképesebb gazdaságává kell válni. A Lisszaboni Program számos vonatkozásban mérföldkő, és az áttörés lehetőségét ígéri az Unió és a tagországok modernizációja és világl-

gazdasági felzárkózása szempontjából. Alapvető hosszú távú fejlesztési érdekeink kötődnek hozzá.

A *Lisszaboni Program* több eltérő és sok szempontból egymásnak ellentmondó célt fogalmazott meg:

- a tudásalapú társadalom megteremtése,
- az E-gazdaság kifejlesztése,
- a globális piacokon versenyképes gazdaság kialakítása,
- dinamikus gazdasági növekedés (a makro-teljesítmény javítása),
- a gazdasági fejlődés fenntarthatósága (környezet) és
- a szociális integráció (teljes foglalkoztatottság és a szociális gondoskodás) európai modelljének kialakítása.

A Lisszaboni Program jó és korszerű stratégia. Belső ellentmondásai csak látszólagosak, s jól fogalmazza meg azokat a prioritásokat, különösen azok egymáshoz való belső viszonyát, amelyek teljesítése a célok eléréséhez szükséges.⁵ A koncepció kiinduló pontja, hogy Európa gazdaságai globálisan versenyző piactudásalapú gazdaságok, amelyek csak a tudásalapú gazdaság és társadalom megteremtésével lehetnek sikeresek. A globális versenyképesség nélkül nem lehetséges a gazdaság dinamizálása, a foglalkoztatás magas szintjének elérése, s csak így lehetséges, hogy a szociális juttatásokat magas szinten lehessen tartani, és a fenntartható környezetet biztosítani. A sorrendeket nem lehet megcserélni, hiszen rövid távú választási érdekek alapján ki lehet ugyan foglalkoztatási vagy jóléti prioritásokat tűzni, de globális versenyképesség nélkül azok fedezete hiányzik.

A szkeptikus véleményekkel szemben, mint a skandináv példák is igazolják, a jó gazdasági teljesítmény és versenyképesség nem összeegyeztethetetlen a környezeti és szociális tudatossággal, valamint politikákkal. A lisszaboni célokat az Egyesült Államok sem teljesíti, miközben a skandináv országok (Finnország, Dánia és Svédország) a komplex összehasonlításban ugyanazon a szinten vannak. A modellt leginkább a skandináv országok valósítják meg, s bizonyítják, hogy az megvalósítható. Jók a foglalkoztatottsági mutatóik és gazdasági növekedésük sem marad el az amerikai szinttől. A legtöbb területen a brit vagy a holland szintek sincsenek érdemben hátrébb. Az ilyen politikák alapját a termelékenység magas szintje és viszonylag gyors növelése képezi. Másrészt, nem kerülhetőek el az érdemi strukturális reformok, s különösen a jóléti rendszerek hatékony, költségtakarékos és ésszerű működtetésére van szükség. S mindennek feltétele, hogy a társadalmi egyeztetés és konszenzus mechanizmusai jól működnek. A célok eléréséhez átgondolt és jól kimunkált stratégiákra és politikára van szükség.

Fontos kiemelni a lisszaboni program társadalomépítési és szervezési vetületeit. Ez a modell egybe esik az európai értékekkel, és mint gazdasági-társadalmi modell cselekvési mintát és értékmintát adhat más régiók vagy más országok számára.

⁵ Ezen nem változtat a célok indokolt módosítása, például a 2010-es céldátum feloldása.

A Lisszaboni Program ugyanakkor korunk nagy átalakulása számos összefüggését figyelmen kívül hagyja. A globális átalakulás a társadalom és a gazdaság valamennyi területén *alapvető és radikális szerkezeti reformokat* igényelne. A lisszaboni célok teljesítése ezek nélkül a strukturális reformok nélkül nem képzelhető el.

Az ún. *strukturális problémákról* széles körű viták folynak. Ezeket leginkább *a gyenge makro-teljesítmények* (alacsony növekedés és magas munkanélküliség), *a piacok működése*, valamint az *intézményi és szabályozási hiányosságok* terén kéri számon. A bírálók a strukturális problémák között a rugalmatlan tőke- és munkaerőpiaciszabályozást, a tényezők magas árát, különösen a magas bérköltségeket, a közszolgáltatási szektorok (egészségügy, oktatás vagy államigazgatás) régen megérett reformjainak késlekedését említik. A gyenge gazdasági teljesítmények mögött az egyik fő ok az állami újraelosztás túlzott mértéke, különösen a jóléti állam túlköltekezése (nyugdíj és szociális rendszerek reformjának halasztása), s ezzel összefüggésben a gazdaság túlzott mértékű adóztatása és túlszabályozása.

A globális világgazdaságban tehát nem csak vállalatok, hanem nemzetgazdaságok, mondhatjuk úgy is, hogy társadalmi és gazdasági struktúrák versenyeznek egymással. Európa globális vállalatai bizonyos hiányosságaik ellenére a világméretű verseny vezető szereplői, *versenyképességi gyengeségeik* inkább a makrokörnyezetüket meghatározó *társadalmi és gazdasági struktúrákból* származnak. Európa helyét a következő évtizedek globális versenyében, nagyban az határozza meg, mennyiben képes a szükséges strukturális reformok keresztül vitelére.

Szélesebb összefüggésű megközelítésben tudjuk, hogy a strukturális problémák mindezeknél sokkal szélesebbek és mélyrehatóbbak. Bizonyos értelemben azt hiszem, *az egész társadalmi-gazdasági intézményi és szabályozási rendszer válságáról* lehet és kellene beszélni. Válságba került ugyanis egy egész politikai rendszer pártstruktúrájával, alapvető ideológiai és politikai értékrendjével és eszmerendszerével, valamint demokratikus intézményeinek felépítésével és működésével. A mai politikai pártok és ideológiai frontvonalak gyakorlatilag a 19. századig nyúlnak vissza, s azt az osztálytársadalmi szembenállást tükrözik, ami valóban mintegy kétszáz éven keresztül jellemzője volt az európai politikai arénának.

Az utóbbi évtizedekre a nagy társadalmi átalakulásnak kísérője, hogy a társadalom szerkezetének radikális megváltozásával járt együtt, a klasszikus osztálymegosztás eltűnt, a tulajdonosok és a „munkások” közötti határok elmosódtak. A poszt-indusztriális társadalom már nem tud mit kezdeni a munkásmozgalmi örökségen nyugvó „szocializmussal”. A kommunista pártok látványos kudarca mellett az elmúlt évtizedben a többi tradicionális politikai irányzat is válságba került. Ma is használjuk a „jobb” és a „baloldal” megkülönböztetését, de zavarba kerülünk, amikor értelmezni próbáljuk. Más kérdés, hogy nem látszanak egyelőre alternatívák, nem tudjuk a következő 100 évben a politikai struktúrák milyen irányba fejlődnek, s főként milyen irányba kellene őket vinni. Nyilván ezúttal is csak a szerves folyamatok lehetnek eredményesek, és ezeknek iránya még nem látszik egyértelműen. Megindult a civil mozgalmak fejlődése, de az alulról építkező demokratikus struktúrák,

ami igazán kívánatos lenne, még nem szöktek szárba. Sok szó esik a „glokalizációról”, ami szélesebben fejezi ki a globális és helyi folyamatok összefüggését.

Az állami szabályozás konfliktusai is mélyre hatóbbak, mint a jóléti rendszerek válsága, vagy a túladóztatás és túlszabályozás megszüntetése. Azt hiszem, hogy komolyan kellene venni, s közben pontosan értelmezni a piacgazdaság „diadalát”, összefüggésben azzal, hogy ez a piac versenyző piac, mégpedig globálisan versenyző. Vagyis, részei vagyunk egy globálisan versenyző gazdaságnak, tetszik, vagy nem tetszik, ez objektív adottság. Lehet ezen különböző ideológiai alapokon vitatkozni, de ez az abszolút kiinduló pont, s tagadásából súlyos károk származhatnak.

Ez nem jelenti azt, hogy a piac és a gazdaság szabályozására ne lenne szükség. A mai gazdasági struktúrákat az jellemzi, hogy a piaci mechanizmusok a társadalmi szabályozás mechanizmusaival egészülnek ki, s ezekkel kell kiegyensúlyozniuk. S nem véletlenül használom a „társadalmi” jelzőt. A gazdaságot nem csak az állam, hanem önkormányzatok, társadalmi és civil szervezetek (szakszervezetek, fogyasztóvédők, kamarák, környezetvédők stb.) is „szabályozzák”. Ugyanakkor fontos, hogy ez a szabályozás összhangban legyen a piaci valósággal, tehát *piac-konform* és nem utolsó sorban *globál-konform* legyen. A feszültségek egyik alapvető oka, hogy a nemzeti szabályozások ezt nem veszik kellően figyelembe (például túladóztatás és rossz versenyképesség), s ezért többnyire valamilyen árat kell fizetni. A szabályozás be akar avatkozni a piac normális működésébe, s nem veszi észre a globális integráltság valós viszonyait. Ebből a koordinátlanságból súlyos károk származhatnak. A legtöbb ország politikájában így időnként hangot kap a piacellenes voluntarizmus, és a globálizáció feltétel nélküli elutasítása.

A nemzeti gazdaságpolitikák új konzisztenciáit és struktúráit nem könnyű megtalálni, de gyakran még csak szándék sincsen rá. Egyelőre a nemzeti „reformok” is többnyire liberalizálást és deregulációt jelentenek, de nem egészülnek ki a nemzeti intézmények és politikák konzisztens reformjával. Nem véletlen, hogy a félreformokkal szemben esetenként erőteljes a társadalmi és politikai ellenállás (tömeg-demonstrációk szerte Európában), s gyakori jelenség, hogy a később éppen reformellenes programmal hatalomra jutott erők azokat „visszacsinálják”.

A reformok egyik nagy területe a közérdekű fejlesztések demokratikus ellenőrzése lehetne. Az elmúlt évtizedekben ilyen célokat szolgált a közbeszerzések rendszerének kialakítása. Tudjuk, nagyrészt kudarccal. A közbeszerzések nem védnek meg a korrupcióval szemben, sőt számos vonatkozásban azt intézményesítik. Úgy tűnik, hogy az egyetlen orvosság a tényleges nyilvánosság és az átláthatóság lenne. Erre a mai információs technikák minden lehetőséget megadnak. A megoldás az esetek többségében rendkívül egyszerű lenne. A közbeszerzéseket például az Interneten keresztül nyilvánossá lehetne tenni.

Mai napig nagyrészt kimaradt a piacosításból a közszolgáltatási, a költségvetési szféra. Nem csak nálunk és a rendszerváltó országokban, hanem világ más országaiban is. Pedig a globalizáció ilyen irányú jelzéseket ad, s úgy tűnik, hogy a globális átalakulás egyik megkerülhetetlen követelménye. A mai költségvetések

hosszú történelmi múlt hagyományait és terheit hordják. Egyaránt terhelik még a középkori dinasztikus, feudális múlt maradványai, valamint az újabb kori paternalizmus. Pedig része a piacgazdaságnak, s annak törvényei rá is vonatkoznak.

A költségvetési reformok elsődleges feladata közjavak és szolgáltatások piacosítása lenne. Ezek ugyan elosztásukban és finanszírozásukban eltérnek a közönséges javaktól, de rendelkeznek az áruk alapvető tulajdonságaival. Előállításuk, rendelkezésre bocsátásuk valós költségekkel jár, a költségek racionális gazdálkodással optimalizálhatók, követelmény a befektetések megtérülése, a keresleti és kínálati mechanizmusok ugyanúgy működnek, a szolgáltatások előállítását ugyanúgy javadalmazás illeti (ellentétben a marxi dogmákkal értéktermelők), vagyis a gazdálkodás ugyanúgy releváns követelmény, mint bármely más ágazatban. Piaci logika mellett ezeket a javakat éppen úgy vásároljuk, csak éppen nem közvetlenül, hanem az adók fizetésén keresztül. Ellenértéküket meg kell fizetni, mint mondják, „ingyen ebéd nincsen”. A problémák forrása, hogy ezen a területen a világ legtöbb országában a politika és a gazdaságpolitika ma is összekeveredik, s a kormányok velük kapcsolatosan különböző formákban és arányokban szociális elveket érvényesítenek. Ez különösen vonatkozik azokra az országokra, ahol a jóléti államnak nagy hagyományai vannak.

A piaci reformok lényegét abban lehetne összefoglalni, hogy *a közjavak* (sokszor paternalisztikus) *elosztása helyett gyakorlatilag azok értékesítésére* kellene áttérni. Ez a költségvetések alapvető átstrukturálását igényelné, míg bizonyos szolgáltatások egyszerűen kikerülhetnének az állami költségvetésekből. Az adókat ma a jövedelmek keletkezésénél szedik be. A reform egyrészt azt jelentené, hogy az adókat a közszolgáltatások ellenértékéeként fizetjük. Vagyis nem elsősorban jövedelemadókat fizetnénk, hanem oktatási, közegészségügyi, vagy közigazgatási adókat. Az adók közvetlenül ezek finanszírozását szolgálnák, s csak ezeket lehetne belőlük finanszírozni. Másrészt, a hagyományos adóalanyok (magán személyek, vállalkozások és intézmények, vagy termékek) megmaradnának. A közoktatás finanszírozását, mivel általános társadalmi érdek, a társadalom többsége fizetné, de mint termelési tényező „előállításához” a vállalkozások (különösen szakképzés, vagy például betegség megelőzés) is hozzájárulnának. Az úthálózat fejlesztését és fenntartását az utadó szolgálná, s abból csak azt lehetne finanszírozni. Az utadót az utak használói finanszíroznák, beleértve a termékeket is, ezek szállítása ellenértékét, mint forgalmi adót lehetne beszédni. Jogilag minden polgár a „fogyasztása” arányában köteles lenne az ilyen adókat megfizetni, függetlenül attól, milyen formából és hol keletkezik a jövedelme. Ilyen irányú javaslatok és kezdeményezések már történtek, de radikális reformokra nem került sor. Ezeket érdemes lenne komolyan megvitatni.

A javaslatokkal szemben, hogy mindenki fizessen az általa igénybe vett közszolgáltatásért, az a legfőbb érv, hogy a jelenlegi jövedelem szintek és viszonyok mellett lehetetlen. A társadalom nem fogadná el, s jelentős rétegeket zárna ki számukra létfontosságú szolgáltatásokból. Ez természetesen csak akkor igaz, ha a rendszert nem egészítjük ki a társadalmi kohézióval. Ez nagyban függ az újraelosztás

formáitól és mértékétől. Nincs annak akadálya, hogy a jelenlegi jövedelem elosztási és újraelosztási viszonyokat fenntartsuk, sőt akár sokkal igazságosabbá tegyük. Meghatározható azoknak a köre, akiknek a szolgáltatások kedvezményrel, vagy akár ingyenesen járnak, s a szociális torzulások akár jelentős mértékű szociális juttatásokkal korrigálhatók. Egy ilyen költségvetési rendszer nem csak az átláthatóságot és ellenőrizhetőséget növelné, hanem kiszűrné a potyautazás lehetőségét, s hatékony gazdálkodás kényszerét is erősíthetné.

Ma a költségvetés a potyautazás ördögi körében vergődik. Az állam felvállal közszolgáltatásokat, de azokat nem tudja finanszírozni, mivel az adófedezete nem folyik be. A közszolgáltatásokat a nagyszámú potyautas veszi igénybe, aki elmulasztja, hogy az ellenértékét jelentő adókat befizesse. Így aztán az állam potya utazik a szolgáltatón, azzal, hogy a költségek fedezetét nem biztosítja, a közreműködőket alacsony bérrel díjazza. Az állam hagyományosan potya utazik a pedagógusokon és az ingyenes közegészségügy óta az orvosokon. Annak, hogy nem fizeti ki az orvosoknak az ügyeleti díjat, nincs köze se a kapitalizmushoz, se a szocializmushoz, inkább a rabszolgaságot juttatja az eszünkbe. A szolgáltató azután potya utazik a fogyasztón, azzal, hogy kisebb és silányabb minőségű szolgáltatást nyújt. Hogy ez nem ölt katasztrófális mértéket annak is tulajdonítható, hogy mind a tanári, mind az orvosi elhívatott szakma, s képviselőinek többsége maximális teljesítményt nyújt esetenként a megalázóan szerény díjazása ellenére. A társadalom mindezt érzi, s az orvosok esetében hálapénzzel igyekszik kompenzálni, és a jó szolgáltatást garantálni. A kórház potya utazik az államon, amikor el nem végzett szolgáltatásokért nyújt be számlát. A kör bezárul. Mennél hamarabb ki kellene belőle törni.

A reformok és a potya utazás megszüntetése reálissá tehetné az egyébként a pártok többsége által ígért adócsökkentések végrehajtását. Ezek gyakran populista ígéretések benyomását keltik, s komoly szakmai viták tárgyát (pl. az egykulcsos adók) képezik. Joggal merül fel a kérdés, az adócsökkentésnek nem esik-e komoly közszolgáltatások finanszírozása áldozatul, különösen akkor, amikor nyilvánvaló alulfinanszírozásuk (oktatás és egészségügy). Kétségek merülnek fel azzal kapcsolatosan is, hogy az adócsökkentések milyen mértékben vezethetnek a gazdaság kifehéritéséhez, s ez hoz-e kellő kompenzációt a bevételek növekedésében. Az egykulcsos adók leginkább ott hoztak egyensúlyjavulást, ahol egyúttal az adóalapok is bővültek (pl. Szlovákia). Különösen felelőtlenek azok a megnyilatkozások, amelyek minden megszorítás nélkül deklarálják, hogy minden adóforint, amit az állam kap, csak pazarlás. Az adófizetőt ezzel gyakorlatilag arra bátorítják, hogy adót csaljon, hiszen, ha felelős politikusok mondják, akkor semmi értelme, hogy adót fizessünk.

Az adócsökkentés jó és kívánatos program. Az adócsökkentéseknek csak széleskörű reformokkal van realitása és értelme. Csak a tényleges reformok, és értelmes kommunikálásuk teremthetik meg annak feltételét, hogy az állampolgárt felelős öngondoskodásra szólítsuk, azt ténylegesen el is várhassuk.

Tudjuk a reformok nem hajthatók végre egyik napról a másikra, s nem is biztos, hogy a piaci alapú költségvetések teljes mértékben megvalósíthatóak. De min-

denképpen közelíteni lehetne a piaci elvekhez, s szakítani kellene a feudális hagyományokkal. Ma is naponta halljuk a felhívást a „közteherviselésre”. A közteherviselés a késő feudális demokratizálás követelménye, vagyis, hogy a nemeseknek is kelljen adót fizetni. A piaci költségvetésnek ehhez nem sok köze van, s a tényleges belső összefüggéseket csak elmaszatozza. A közteherviselésnek a modern költségvetésben legfeljebb akkor van értelme, amikor tényleg terheket (adósság törlesztés vagy nemzetközi kötelezettségek) finanszírozzuk, s nem, amikor a szolgáltatások ellenértékét térítjük. A maszatozás csak a paternalista populizmust szolgálja.

A politika és a közigazgatás szétválasztására az utóbbi időben számos javaslat született és erőfeszítés történt. A politika és a közigazgatás szétválasztása nem kevésbé lehetne releváns javaslat. A tudásalapú társadalom értelmezésében fontosnak tartom, hogy a vállalatirányítás mellett a kormányzás is tudományos alapokra helyeződik. Az utóbbi időszak fejleményei egyre inkább felvetik, hogy a politikát ki kellene venni a közigazgatásból. A gazdasági kormányzásnak szigorú szakmai, szakpolitikai szabályai vannak, s a gazdaságot és társadalmat nem szabadna kiszolgáltatni a politika kényének kedvének. A politika, valamint a szakszerű közigazgatás és kormányzás szétválasztása természetesen új intézményeket, s már az előzőekben jelzett nagy ívű reformokat feltételezne, amivel kapcsolatosan eddig még csak kezdetleges elképzelések láttak napvilágot (ilyen irányba mutatnak a törekvések a központi bank függetlenségére, vagy a javaslatok költségvetési tanács felállítására). A szakértői kormányokra születtek ugyan javaslatok, de azok mindaddig, míg a hagyományos politikai struktúrákba épülnek, nem hozhatnak áttörést, és nem lehetnek sikeresek.

4. Kihívások és néhány magyar válasz

1990 után a magyar társadalom és gazdaság átalakulása jelentős mértékű modernizációval és globális alkalmazkodással járt együtt. A piaci reformokkal helyre állították a piac normális működését (az 1990-es évek végére az EU elismerte Magyarországot „működő piacgazdaságnak”), s a privatizációval a magán szektor fejlett országokhoz hasonló arányai (80 százalék körüli) alakultak ki. A magyar gazdaság (ipar, szolgáltatások és az infrastruktúra bizonyos szektorai) korszerűsítésében döntő szerepe volt annak a mintegy 60 milliárd dollár külföldi tőkebefektetésnek, ami 1990 után az országba érkezett. A termelékenység 10 év alatt több mint megkétszereződött, s a magyar gazdaság a nemzetközi versenyképességi rangsorokban az utolsó harmadból a fejlett országok alsó mezőnyébe került. A felzárkózás a legfejlettebb országokhoz éppen, hogy megindulhatott. Az 1960-as években a magyar 1 főre eső GDP valahol az európai átlag 60 százaléka körül volt, s megelőzte Görögországot és Portugáliát. A 70-es évektől kezdődő lemaradás, majd az átalakulási válság (1989 és 1994 között a magyar GDP 20 százalékkal csökkent) ez az arány 40-45 százalék körüli esett vissza. Ma Magyarország 1 főre eső GDP-je az EU25-ök 67 százaléka,

de még mintegy 1/3-os nagyságrendben van alatta a jelenlegi görög és a portugál szintnek. Az elmúlt 15 évben radikálisan átalakult a magyar gazdaság szerkezete. 1989 és 2001 között a mezőgazdaság aránya a GDP-ben 15 százalékról 4 százalékra, az iparé 34 százalékról 28 százalékra csökkent, míg a szolgáltatások aránya 42 százalékról 67 százalékra nőtt. Magyarország ezzel a fejlett országokhoz hasonló arányokat mutat, és belépett a poszt-indusztriális társadalomba. Főként a távközlési infrastruktúra fejlesztésével (telefonhálózat, mobilhasználat) nagy lépést tett az információs társadalom irányába.

A magyar gazdaság az elmúlt évtizedekben világviszonylatban is *az egyik leginkább globalizált gazdaságává vált*. A magyar gazdaság méreténél fogva nyitott gazdaság, a külkereskedelem a GDP mintegy 70 százalékát adja. A szerkezeti nyitás kiteljesedett a külföldi tőkebefektetések jelentős növekedésével. 1990 és 2000 között a külföldi tőkebefektetések aránya a GDP-ben 1,7 százalékról 43,3 százalékra nőtt. A transznacionális társaságok az ipari termelés 70 százalékát, az ipari export közel 90 százalékát és a foglalkoztatottak közel felét adják. Az elmúlt években megindultak a magyar külföldi tőkebefektetések, amelyek elérik a 4 milliárd dollárt. A kölcsönös tőkebefektetések a globális világgazdasági struktúrák alapvető jellemzői. A fokozatos külgazdasági nyitás (kereskedelemliberalizálás és konvertibilitás) 2004-től az EU tagsággal vált teljessé. A magyar gazdaság intézményi és gazdaságpolitikai szempontból is globálisan nyitottá vált.

A globális átalakulás kihívásai Magyarországot bonyolult és szerteágazó alkalmazkodásra és mélyre ható szerkezeti reformok végrehajtására kényszerítik. A globális piacokon a versenyképesség megtartása és fokozása a magán szektoron múlik, s abban, a jövőben is a döntő szerepet a külföldi transznacionális társaságok játsszák. Biztató, hogy az infrastrukturális lemaradásunk (autópálya-hálózat, vasútkorszerűsítés, környezeti beruházások) ledolgozásában 2007-től nagyobb arányú EU támogatásokra is számíthatunk. Fontos feladat az e-társadalom kiépítése (e-közigazgatás, e-kereskedelem, közháló stb.), amire átfogó tervek készültek. A folyamatot gyorsíthatja, hatékonyabbá tehetik az alulról építkező kezdeményezések (pl. a Teletart modell). További átgondolt lépésekre van szükség nem csak a kínálati politikák területén (internet elterjesztése, s esetleg más országokhoz hasonlóan ingyenessé tétele), hanem keresleti oldalról is (a digitális szakadék és analfabétizmus csökkentése).

A szerkezeti reformokat Magyarország sem kerülheti el, sőt ezek a gazdaság stabilizálása szempontjából már rövid-távon is sürgetően merülnek fel. A következőkben a strukturális reformok néhány stratégiai feladatával kívánunk foglalkozni, különös tekintettel a tudásalapú társadalom és az oktatás összefüggésére. Ez nem jelenti azt, hogy a globális átalakulás kihívásai ne igényelnének komplex reformokat a többi területen is, legyen szó közigazgatásról, közegészségügyről vagy az államháztartás minőségi átalakításáról. A rövid távú, estenként kényszer jellegű intézkedéseken túl kellene tekinteni, s a reformok sikeréhez hosszú távú stratégiákra lenne szükség.

A tudásalapú társadalomban a tudás közkinccsé válik, pontosabban a tudást az oktatásnak közkinccsé kell tenni. Az oktatás valamennyi szinten, és ma már egyre inkább a felsőoktatás szintjén is, univerzálissá válik, s a társadalom egyes csoportjai egyre magasabb szintű oktatásban részesülnek. A folyamatot demográfiai tényezők is befolyásolják. Az átlagos életkor az elmúlt évtizedekben már jelentősen növekedett, de ha a jelenlegi biológiai-genetikai forradalomnak az eredményei általánossá válnak, 50 éven belül akár a százéves átlagéletkor válhat jellemzővé. Ennek a biológiai feltételei adottak. Az eddigi nagyjából 40 év munkában eltöltött idő megnövekedhet, az iskolázás ideje is kitolódhat. A változásokra részben az élethosszig tartó tanulás koncepciója adhat választ, s természetesen a nyugdíjrendszer alapvető átalakítása alig, ha kerülhető meg.

Úgy gondolom, hogy az oktatás az a terület, ahol a hazai „reformok” még nem jutottak el addig, hogy felismerjék, hosszabb távon mit kellene tenni, különösen akkor, ha a tudásalapú társadalom követelményének meg szeretnék felelni. A szükséges reformok néhány kérdését vetném csak fel, elsősorban a tudásátadás és tudásközvetítés újabb követelményeit és lehetőségeit, valamint az oktatás szocializációs funkciójának néhány összefüggését. Természetesen a szektor reformja sok más kérdés elemzését is igényelné, de ezek megvitatása túlmegy egy cikk keretein.

A tudásalapú társadalom szempontjából az egyik legfontosabb kérdés, milyen tudást és ismereteket kell a tanulóknak közvetíteni. Mostanában folyton azt halljuk, hogy a felsőoktatást közelebb kellene vinni a „piachoz”. Ennek természetesen van relevanciája, amikor a képzési arányszámokról beszélünk. Ezek sajnos az elmúlt években a hallgatói „keresletet”, érdeklődést követték, és nem a munkaerőpiac igényeit, aminek túlképzés lett az eredménye (közgazdászok és jogászok). A munkaerőpiacon hasznosítható tudás és készségek megtanítása csak az egyik fő iránya lehet az oktatásnak. Természetesen fontos, hogy ismerje meg a tanuló, a hallgató a valóságot, ne egy elefántcsonttoronyban éljen. Számos területen sokkal gyakorlatiasabb tudás közvetítésére van szükség.

Az egyetemnek nem a munkahelyi igényeknek megfelelő tudással kell a hallgatókat felvértezni, hanem „kiművelt főket”, az alapvető szakmai ismeretek elsajátításán túl logikusan gondolkodó és a szakterület problémáit megoldani képes szakértelmiségieket kell képeznie. Az universitas azt jelenti, hogy a kérdéses tudománynak minden fontosabb ismeretét, módszertanát meg kell tanítani. Meg kell tanítani, tehát, például közgazdászként vagy jogászként gondolkodni. Mint Eötvös Loránd már 1887-ben megírta, ehhez magas szakmai követelmények kellene: „Nem az a jó bíró vagy ügyvéd, ki az elébe terjesztett peres ügyre vonatkozólag rögtön tud valami törvénycikket idézni, nem az a jó orvos, ki csak egy pillantást vet a betegére, s máris elhatározta, a divatos gyógykezelési módszerek melyikét fogja alkalmazni. A zavarok, melyek akár vagyoni viszonyainkban, akár szervezetünkben előállnak, sok esetben annyira bonyolódottak, hogy azoknak előre megállapított kész formulák és recipék szerint való orvosolhatóságára gondolni is képtelenség. Ilyen esetek megítélésére a gondolkodásban való önállóság szükséges, s azt nem adhatja meg a gyakorlati

szabályok sokasága, hanem egyedül a jártasság magukban azon tudományszakokban, melyekből e gyakorlati szabályok folytak. Ezért ha az egyetemről elvárjuk azt, hogy a hazának hasznavehető fiatalokat neveljen, féltékenyen kell megőriznünk az egyetemi tanítás tudományos jellegét.” (Eötvös 1985, 13. o.)

A tudás alapú társadalomnak különösen igénye az, hogy az oktatásból minél több önállóan gondolkodni tudó ember kerüljön ki. „Az oktatásnak is alkalmazkodnia kell a harmadik hullámhoz, ami fájdalmas folyamat viszonylag lassú alkalmazkodási ütemmel. A poszt-ipari társadalmak olyan embereket igényelnek, akiknek nem csak magas intelligencia hányadossal, hanem olyan más tulajdonságokkal is rendelkezni kell, mint: képzelet, motiváció, bátorság, energia, vállalkozó képesség, érzelmi intelligencia, kommunikációs tudás, képesség az improvizációra, alkalmazkodás a változó körülményekhez, valamint köznapi bölcsesség.” (Kahane 2006, 25. o.)

A mai információs és kommunikációs technikák a tudásközlés és közvetítés új lehetőségeit teremtik meg. A lexikális tudásnak más igénye jelenik meg most, mint korábban. Nem kell mindent megtanulni, amit meg lehet nézni az Interneten vagy könyvekben. Lexikális ismeretek helyett készségeket, gondolkodási készséget kell tanítani. Ezek a lehetőségek csak lassan hatnak az oktatás szerkezetére.

Az oktatási reformok másik lényeges dimenziója a szocializáció. A szocializációnak a következő aspektusait szükséges leginkább vizsgálni:

- Erkölcsi tudatosság,
- Demokrácia tudatosság,
- Közösségi összetartás és fegyelem (adót illik fizetni),
- Szociális érzékenység,
- Környezeti tudatosság,
- Kulturáltság.

Az oktatásban-nevelésben ezek nem új szempontok, az újkori modern pedagógia főbb céljait képviselik. Identitásunkkal különféle közösségekhez való kapcsolódásunkat fejezzük ki, s ezek bonyolult hálót képeznek a családtól a szakmai közösségekig, vagy akár a nemzettel való azonosulásig. Az identitások hálójában az új korszak körülményeinek megfelelően új tartalmakat és új dimenziókat kapnak. A nemzeti azonosuláson mindenképpen túllépünk, s egyre inkább kialakulnak az európai és a globális identitásunk új csomópontjai. Az új azonosulások ellentmondásosak, s azokat a külső feltételek változása közvetíti. Ez az oktatási rendszert is új követelmények elé állítja. Fontos, hogy lássuk életlehetőségeink szélesebb európai és globális dimenzióit, s képesek legyünk egy globálisan versenyző társadalomban is megállni a helyünket.

A tudásközvetítés és a szocializáció összefüggésében ki kell térni az esélyegyenlőség kérdésére. Minden vitán felüláll, hogy a jogi és társadalmi vonatkozásokban elért egyenlőség, vagy legalábbis annak megközelítése hatalmas eredmény, s ezt mindenképpen szükséges megőrizni. Az egyes egyén biológiai adottságainál

fogva azonban nem egyenlő, s illúzió, hogy egyenlővé lehet tenni. Úgy gondolom, hogy az elért vívmányok alapján most már megtehetjük, hogy ezt felvetjük, sőt fel is kell vetni. S különösen fontos ez a tudásalapú társadalom korában, amikor véleményem szerint eljutottunk odáig, hogy most már a különbségeket is fel lehet, sőt fel kell vállalni, s az oktatást a tehetségek különbségéhez igazodó igények alapján kell felépíteni. Az esélyegyenlőség hirdetését, abban a felfogásban, hogy tanítsuk együtt a nagyon tehetségest meg a szerény képességűt, elhibázott politikának és gyakorlatnak tartom, és ellentétesnek a tudásalapú társadalom érdekeivel. Az esélyegyenlőség mai értelmezése az oktatásban destruálja a kiváló képességűt, nem hagyja, hogy a tehetsége kibontakozzon, de destruálja a kevésbé tehetségest is, akit a képességeinek nem megfelelő környezetben szorongásos helyzetbe hozza. Az oktatásnak is, nekünk is föl kell vállalnunk, hogy különbözőek vagyunk.

Az egyenlőségnek tehát más megfogalmazására van szükség, mint amit az esélyegyenlőség nevében ma hirdetünk. A tudásalapú társadalom korában valójában az oktatás egyik alapvető kérdése, mennyire sikerül az egyenlőség és a különbözőség egységét, dialektikáját kialakítani. Téves az a nézet, amely szerint attól igazán demokratikus az oktatás intézményrendszere, hogy ugyanolyan oktatást kap a kiemelkedő képességű diák, mint az átlagos diák vagy szerény képességű. Úgy is mondanám, hogy az esélyegyenlőség mellett az oktatásban az *esélyteremtésre, az egyéni tehetséggondozásra* kellene tenni a hangsúlyt. A tehetséggondozást már óvodában el kell kezdeni, s természetesen az oktatás különböző szintjein ez különböző módszereket igényel. Az oktatáson belül olyan kis csoportos foglalkozásokat kellene kialakítani, ahol a különböző tehetségek ki tudnak bontakozni, s a tehetségüket megfelelő szakemberek gondozzák. Ez természetesen a mainál sokkal-sokkal költségesebb, és több munkát igényel, de ez a tudásalapú társadalom követelménye. Közgazdász szemmel úgy is mondhatnám, hogy a mai oktatási rendszer az emberi erőforrások „termelésének” a pazarlása, s ez a tudásalapú társadalomban már nem engedhető meg. Miközben az ilyen oktatási rendszer többbe kerülne, gazdasági és társadalmi haszna is megsokszorozódna.

Természetesen faji, vallási vagy bármilyen kulturális alapon nem szabad az iskolában diszkriminálni. Mindenfajta szegregáció elutasítandó. Miközben a tudásátadásban a gyerekek képességeik függvényében elkülönülnek, ez nem jelenti azt, hogy a különböző képességű gyerekek ne járhatnának továbbra is egy osztályba, akkor, amikor az iskola a szocializációs funkcióit gyakorolja.

A rendszer akkor lesz működőképes és társadalmilag elfogadható, ha a nyitottságra épül. A nyitott oktatási rendszer egyrészt azt jelenti, hogy a mobilitás biztosított a társadalom minden rétege számára és irányába, és hogy a tudás mindenki számára korlátozás nélkül hozzáférhető. Természetesen az iskolán belüli szintek nem csak átjárhatóak, hanem erre határozott törekvés van. S ebben a konstellációban lényeges a szociális és gazdasági különbségek kezelése, amelyet az oktatáspolitikának harmonikusan alárendelt szociális politikával kellene elérni.

Az eredmények csak korlátozottak lehetnek mindaddig, amíg a reformok nagyrészt arról szólnak, hogy lehetne az egyensúlyteremtés érdekében a rendszerből még pénzt kispórolni. Az elmúlt években fontos reformlépések (Bologna) történtek főként a felsőoktatásban. A felsőoktatás nyitottabbá és rugalmasabbá vált, megteremtődött az átjárás lehetősége egyetemek, szakok között, s kinyílt az európai mobilitás szempontjából. Mégis a zömében pénzügyi egyensúlykereső, a külső követelményeknek látszólag megfelelő reformok után olyanok kellene, amelyek összhangban vannak a tudásalapú társadalom követelményeivel és az információs társadalom lehetőségeivel.

A reformoknak tehát számos területen túl kell lépniük a Lisszaboni Programon. Mi ezek közül csak néhányat érintettünk, de nyilvánvaló, hogy a reformokból a társadalmi-gazdaság struktúra és szervezete egyetlen eleme sem maradhat ki. Nagy gond, hogy ezekre a reformokra az átfogó stratégiai programok hiányoznak, hiányoznak azok a cselekvési programok, amelyekkel a „nagy átalakulást” viszonylag zökkenőmentesen és a legkisebb áron lehetne végre hajtani. Pedig máskülönben a konfliktusok, vagy ha úgy tetszik a „katakлизмák”, nem kerülhetők el.

Magyarországon is szükség van átfogó reformstratégiák kidolgozására. A reformok célja, hogy a fogyasztás színvonala javuljon, mindenki jobban járjon, ésszerűbbé váljon a gazdálkodás, s a szolgáltatóknak tisztességes javadalmazásban legyen részük. A reformokat valójában széles társadalmi egyetértés alapján kellene szervezni. A jól felépített reformokhoz világos és jól ütemezett akcióprogramokat kellene rendelni, és azokat meggyőzően kommunikálni az összes érdekelt fél irányába.

Felhasznált irodalom

- Andrew, J. P. 1987: *A High Technology Gap? Europe, America and Japan*. Council on Foreign Relations, New York.
- Badi, B. – Smouts, M-C. 1998: *A visszájára forduló világ*. Aula, Budapest.
- Balcerowicz, L. 1996: *Socialism, Capitalism, Transformation*. Central European University Press, Budapest.
- Drucker, P. F. 1994: *Post-Capitalist Society*. Harper Business, New York.
- Eötvös L. 1985: *Az egyetem feladatairól*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Friedman, T. L. 2006: *És mégis lapos a Föld*. HVG Rt., Budapest.
- Fukuyama, F. 2000: *A Nagy Szétbomlás, Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*. Európa Kiadó, Budapest.
- Held, D. – McGrew, A. – Goldblatt, D. – Perraton, J. 1999: *Global Transformations: Politics, Economics, and Culture*. Polity Press, Cambridge.
- Hoós J. 2006: *Global Governance*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Huntington, S. P. 1996: *The Clash of Civilizations and Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York.

- Kahane, Y. 2006: *Technological Changes, the Reversal of Age Pyramids and the Future of Retirement Systems*. European Papers on the New Welfare, 4. The Risk Institute, Trieste–Milan–Geneva.
- Kiss E. 2003: *Globalizáció és/vagy Posztmodern*. Főiskolai Jegyzet, Kodolányi Főiskola, Budapest–Székesfehérvár.
- Meadows, D. H. – Meadows, D. L. – Randers, J. – Behrens, W. W. 1972: *Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. Universe Books, New York.
- Friedrichs, G. – Schaff, A. (eds.) 1982: *Microelectronics and Society: For Better or For Worse. A Report to the Club of Rome*. Pergamon Press, Oxford.
- Mittleman, J. H. 2004: *Whither Globalization? The vortex of knowledge and ideology*. Routledge. London.
- Polányi K. 2004: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- OECD 2000: *Science, Technology and Industry Outlook*. OECD, Paris.
- Simai M. – Gál P. 2000: *Új trendek és stratégiák a világgazdaságban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szentes T. 2005: *Fejlődés, Versenyképesség, Globalizáció I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Toffler, A. – Toffler, H. 1970: *Future Shocks*. Bantam Books, New York.
- Toffler, A. 1980: *The Third Wave*. William Morrow, New York.
- Török, A. 2005: *Competitiveness in Research and Development*. Edward Elgar, Cheltenham.